

Transformácia Slovenska po roku 1989

(reflexia)

Hospodárska transformácia SR po r. 1989 – t.j. vytváranie základov trhového hospodárstva podľa určitého scenáru - určovala v rozhodujúcej miere ostatné súčasti spoločenskej transformácie. Preto si vyžaduje našu sústredenú pozornosť ako východisko skúmania a pochopenia celého transformačného procesu.

Hospodárska transformácia po roku 1989 prechádzala viacerými etapami, nebola jediným homogénnym procesom. Jednou z možností jej etapizácie je jej rozdelenie do nasledujúcich štyroch etáp.

Prvú etapu charakterizuje prevzatie moci politickými silami rozhodnutými realizovať prechod z centrálne plánovanej na trhovú ekonomiku podľa scenára, ktorý sa zjednodušene nazval Klausovou reformou, ktorý však vznikol v kuchyni neoliberalných ekonómov USA a medzinárodných finančných inštitúcií (MFI). Dodržiavanie transformačného scenára bolo podmienkou poskytovania pôžičiek týmito inštitúciami štátom v transformačnom procese. Môžeme teda skonštatovať, že manažérom 1. etapy transformácie boli MMF a SB.

Transformačný scenár bol rámcovou schémou, ktorú nikto predtým v štátoch s dedičstvom plánovaného hospodárstva nemohol odskúšať. To je nepochybne jeden z faktorov, prečo prvú etapu hospodárskej transformácie charakterizujú viaceré hrubé chyby a nedostatky. Prvým závažným rozhodnutím bolo rozhodnutie o rýchlosti transformačného procesu. Začiatkom 90tych rokov sa intenzívne diskutovalo o dvoch

prístupoch o tzv. šokovej terapii a o gradualistickom postupe. Prijalo sa rozhodnutie ísť cestou, ktorú presadzovali MFI, t.j cestou šokovej terapie v snahe uskutočniť transformáciu naraz a v čo najkratšom čase. Dnes už i propagátori šokovej terapie nemôžu nepripustiť, že pokiaľ niektoré prvky transformačného procesu bolo potrebné uskutočniť rýchlo (cenová liberalizácia), v mnohých sférach bol tento prístup buď neuskutočiteľný (napr. reštrukturalizácia podnikovej sféry, privatizácia), alebo škodlivý (napr. rýchla liberalizácia zahranično-ekonomických vzťahov).

Druhou hrubou chybou bol oneskorený začiatok vytvárania inštitucionálneho rámca trhového mechanizmu. Kupónová privatizácia sa napr. rozbehla bez toho, aby existoval legislatívny rámec pre fungovanie investičných fondov. Tretím veľkým nedostatkom bolo nepochopenie úlohy štátu v trhovom hospodárstve a osobitne v transformačnom procese. Transformácia z plánovaného na trhovú hospodárstvo predpokladala zásadne reformovať vlastnícku a podnikateľskú úlohu štátu. Ideológia voľného trhu však presadzovala minimálny štát a mnohé funkcie štátu – ako napr. regulačné, sociálne a pod. sa podcenili. Kyvadlo sa vychýlilo od všemocného štátu k takmer bezmocnému štátu. Trvalo dosť dlho, kým sa definovali nové úlohy štátu v trhovom hospodárstve. Cena za túto stratu času bola vysoká. Ako som už uviedla, inštitúcie trhu vznikali oneskorene, štát nebol schopný reagovať na niektoré zlyhania trhu, na rozmáhajúce sa hospodárske podvody, tunelovanie podnikov a pod.

Druhú etapu (1993-1998) charakterizuje formovanie samostatnej štátnosti SR a peripetie zahraničnopolitickej a zahraničnoekonomickej orientácie SR ako kľúčového faktora volebných preferencií v obidvoch po sebe idúcich volebných rokoch 1998 a 2002. V tomto období sa v zásade pokračovalo v reformnom scenárii 1. etapy transformácie.

Napriek nepozvaniu k otvoreniu rokovaní o vstupe do EÚ, na hospodársku transformáciu začínajú však vo väčšej miere pôsobiť integračné ambície SR smerom k EÚ.

Tretiu etapu charakterizuje intenzívna snaha o zakotvenie zahraničnopolitickej a zahraničnoekonomickej orientácie SR. V predvstupovej fáze rozhodujúcim faktorom hospodárskej transformácie („motorom“ reforiem) sa stáva príprava na vstup do EÚ. Pri formovaní tohto procesu je rozhodujúcou autoritou Európska komisia, kým autorita MFI postupne klesá. Je to nepochybne dané aj úspešnými výsledkami v transformačnom procese, napr. schopnosťou prefinancovať potreby štátu bez pomoci MFI. Tretia etapa vrcholila vstupom do EÚ.

Štvrtá etapa je z hľadiska riadenia transformácie charakterizovaná značným stupňom voľnosti vlády v procese rozhodovania o ďalšom priebehu hospodárskej transformácie. Kým v prvej etape manažérom transformácie boli predovšetkým MFI, v druhej a tretej etape EK, v štvrtej etape MFI ani EK už viac nepredstavujú kľúčových manažérov hospodárskej transformácie v SR. V tých oblastiach, ktoré nie sú upravované *acquis communautaire* rozhodujúce slovo má vládna elita.

Aké boli dôsledky jednotlivých etáp hospodárskej transformácie na formovanie slovenskej spoločnosti? Tzv. transformačná recesia zhruba do polovice 90. rokov, ktorú ďalej prehĺbili dôsledky niektorých kľúčových politických rozhodnutí v hospodárskej a politickej sfére napr. o konverzii vojenskej výroby a o rozdelení ČSFR, spôsobila vysoký nárast miery nezamestnanosti a naštartovala roztváranie príjmovej a majetkovej diferenciácie ako i regionálnych nerovností. Bývalá ČSFR – a to platilo pre obidve republiky – patrila pred rokom 1989 k štátom s najnižšími príjmovými nerovnosťami. Ako je známe – aspoň do určitej miery – sa podarilo v SR odstrániť aj tradičné regionálne

rozdiely a urbálno-rurálne hospodárske rozdiely. Transformačný proces naštartoval opačné tendencie. Príjmová a majetková diferenciácia bola urýchľovaná privatizačným procesom a vznikom nezamestnanosti, ktorej niekoľko charakteristík – miera nezamestnanosti a dĺžka nezamestnanosti ako i nezamestnanosť mladých boli druhé najvyššie po Poľsku. Kupónová privatizácia, ktorá mala zabezpečiť rovnomernejšiu účasť na rozdeľovaní vlastníctva štátu, tento cieľ nespĺnila. Ostatné privatizačné metódy takýto cieľ si ani nepostavili. Výsledkom prvej a druhej etapy hospodárskej transformácie bol teda rýchly nárast príjmových nerovností a nerovnomerného rozdelenia bohatstva ako i rýchly nárast chudoby a vylúčenie celých skupín obyvateľov a regiónov z účasti na pozitívnych výsledkoch transformácie (tzv. stratená generácia ľudí nad 50 rokov, rómska etnická menšina, dlhodobo nezamestnaní, resp. kritická situácia v regiónoch postihnutých konverziou.)

Na konci 3. etapy a v posttransformačnom období najzávažnejší zásah do charakteru štátu a následne do štruktúry slovenskej spoločnosti spôsobili reformy v r. 2002-2006. Táto druhá vlna extrémnych neoliberálnych reforiem iniciovaná politickou elitou - neprekvapuje, že medzi špičkami boli mnohí exponenti politického establišmentu prvej etapy hospodárskej transformácie - sa uskutočnila za podpory médií a za explicitnej alebo implicitnej podpory prevažnej časti intelektuálnej špičky v SR. Prebehla v odvetiach, kde neexistuje *acquis communautaire*, resp. kde zatiaľ prevláda národná politika. Je pozoruhodné, že časť antisolidárnej a antisociálnej politiky bola v SR presadzovaná kresťanskou stranou, čo ju diametrálne odlišuje od tradičných európskych kresťansko-demokratických strán.

Reformy z roku 2002 až 2006 znamenali hrubý zásah do tzv. sociálnej trhovej ekonomiky zakotvenej v Ústave SR a principiálnym spôsobom zasiahli do usporiadania spoločnosti a do vzťahu jednotlivca a spoločnosti. Spoločným menovateľom reforiem v tomto období bolo výrazné oslabenie princípov solidarity, ktoré sa odrazilo na oslabení spoločenskej súdržnosti, na raste príjmových nerovností a ďalšom oslabení princípu rovnosti príležitostí, princípu, ktorý je súčasťou rétoriky i pravicovej časti politickej elity. Daňová reforma zredukovala solidaritu vysokopříjmových skupín s nízkopříjmovými skupinami. Dôchodková reforma spôsobom, ako bola uskutočnená, ohrozila medzigeneračnú solidaritu. Pokračovalo roztváranie nožníc v prístupe k zdraviu v závislosti od príjmov. Argumentuje sa, že reformy 2002 – 2006 boli mimoriadne úspešné, pretože naštartovali „hospodársky zázrak“ SR a zaslúžili sa o lichotivé označenie SR ako „slovenského tigra“. Názory na to, ktoré faktory vysvetľujú vysoký hospodársky rast slovenského hospodárstva pred začiatkom hospodárskej krízy, nikdy nebudú rovnaké. Isté je, že nebyť hospodárskeho boomu v západnej Európe, hospodársky rast v SR by bol nižší. Rovnako je zrejmé, že pre vstup zahraničných investorov bola hlavným lákadlom nízka mzdová úroveň. Pre rozvoj podnikania a hospodársku stabilitu kľúčovú úlohu zohrali reformy finančnej sféry a makroekonomická stabilizácia, ktoré sa podarili dosiahnuť v predchádzajúcom funkčnom období, t.j. v rokoch 1998 až 2002 . Vysoký hospodársky rast mal za následok, že koláč, t.j. HDP narastal. Podiel na ňom resp. rozdelenie HDP bol však značne diferencované a nepriaznivé tendencie v sociálnej diferenciacii pokračovali. Vzorec prerozdelenia ani v nasledujúcich rokoch sa nepodarilo zmeniť. Hospodárska kríza diferenciacné tendencie – napriek snahám vlády zmierniť dôsledky krízy, znásobila.

Hospodárska transformácia naštartovala nielen proces sociálnej diferenciácie, no s odstupom času i proces reprodukovania sociálnej diferenciácie z generácie na generáciu. Hrozí, že mladá generácia z nízkopříjmových skupín sa prepadne do „pasce chudoby“, z ktorej je veľmi zložitú uniknúť. Dôvera v lepšie podmienky pre život detí v rodinách nízkopříjmových skupín je nízka: Na otázku, či deti, ktoré sa narodili teraz, budú mať lepší život ako vaša generácia, respondenti z nízkopříjmových skupín odpovedali pozitívne v 50 % prípadov a respondenti z vysokopříjmových skupín skoro v 70 % prípadov (porovnaj: Life in Transition, EBRD, Londýn 2007).

Časť spoločnosti definovaná ako tí, čo „nemajú“, reaguje na situáciu rôzne: stratou dôvery v demokratizačný proces, nedôverou v trhové ekonomiku, náklonnosťou k populizmu a pod. Postoj k trhovej ekonomike je diferencovaný podľa vekových kategórií a príjmovej úrovne: Je pozitívny a dosahuje okolo 60 % u vekovej kategórie 18 – 34 ročných a vysokopříjmovej skupiny, kým u nízkopříjmovej kategórie a u starších ako 65 rokov pozitívny postoj k trhovej ekonomike je na polovičnej úrovni. Sme svedkami i mnohých nebezpečnejších prejavov ako sklonov k politickému extrémizmu (nacionalizmus, hnutie skínheadov a pod.), rastu kriminality a pod.

Po vstupe do EÚ dramaticky vzrástla emigrácia za prácou prevažne mladých ľudí ako spôsob osobného riešenia vzniknutej situácie. Emigrácia je zatiaľ ignorovaná politickou mocou, resp. sa interpretuje ako „príležitosť“, ako „výhoda“ a pod. Rozsah, charakter a dôsledky emigrácie sa neanalyzujú. Sú však indície, že emigrácia môže prerásť v závažnú prekážku hospodárskeho a spoločenského rozvoja v SR, keď už dnes v niektorých odvetviach chýba kvalifikovaná pracovná sila. Strata talentov zhoršuje výhliadky SR na úspešnú štvrtú transformáciu – transformáciu na poznatkovú

ekonomiku, ktorá nás čaká, pokiaľ si nechce slovenská ekonomika udržiavať konkurenciaschopnosť iba výhodou nízkych miezd. V diskusiách o starnutí populácie dominuje druhý dôchodkový pilier a ignoruje sa, že emigrácia mladých zhoršuje súčasné i budúce možnosti financovania dôchodkov. Emigrácia mladých ľudí môže byť i prejavom rezignácie, resp. ľahostajnosti k spoločnosti ako i nedôvery dosiahnuť v spoločnosti obrat. To je zlou vizitkou slovenskej demokracie.

Náročnosť trojakej transformácie – hospodárskej, demokratickej a štátoprávnej bola konfrontovaná so spoločnosťou, ktorá nebola na ňu dostatočne pripravená. Rezervy domácností a hospodárstva sa v prvých rokoch vyčerpali, chýbala odborná pripravenosť a morálna sila. Transformačný proces „nedoplňal zásoby“, vyčerpával ich skoro až na dno. Pri pokračujúcej tendencii nerovnomerného rozdeľovania výsledkov hospodárskeho rastu sa do popredia pozornosti značnej časti spoločnosti dostali existenčné otázky. Mnohé sprievodné javy transformácie ako napríklad nepriateľská atmosféra vytvorená vládnu mocou voči prvému prezidentovi SR, ďalej nahľadali úctu k inštitúciám, ku kultúrnym a etickým hodnotám. Spoločnosť bola a zostáva ľahostajná ku globálnym otázkam ako sú klimatické zmeny, boj s absolútnou chudobou a pod. Slovenská spoločnosť neprotestovala proti vojne v Iraku, nezaujíma sa o humanitné krízy, atď.

Na druhej strane povzbudivá je verejná mienka o EÚ. Nevieme však, do akej miery je podmienená čerpaním európskych zdrojov a akú úlohu hrá zdieľanie európskych hodnôt. Je však pravdepodobné, že tak ako vstup do EÚ bol „motorom“ reforiem, úspešný „Európsky projekt“ môže pomôcť postupne otupovať mnohé doterajšie negatívne tendencie. Presadzovanie európskych noriem ako i medzinárodných štandardov a dobrých praktík môže postupne pomôcť vytvárať nové rámce správania podnikateľskej

sféry (napr. väčšia environmentálna a sociálna zodpovednosť podnikov), orgánov moci (napr. zvyšovanie dostupnosti k informáciám, väčšia kontrolovateľnosť a pod.) i jednotlivcov (oslabenie neetického správania ako prekážky spoločenského postupu). „Apetít“ ich presadzovať však nevzniká automaticky. Vyžaduje to spoločenskú mobilizáciu a „hybné sily“ t.j. lídrov tejto mobilizácie, ktorí by sa mohli grupovať na ktorejkoľvek úrovni: politickej, hospodárskej, občianskej. Spúšťacím mechanizmom „rastu apetítu“ k obratu môže byť vznik krízovej situácie. Je, resp. bude ekonomická kríza týmto spúšťacím mechanizmom? Pokiaľ som informovaná, v slovenskej spoločnosti takáto zásadná diskusia neprebíha. Azda preto, že kríza bola importovaná zvonka. To však neospravedľuje, ak sa táto jedinečná príležitosť premrhá.

Transformácia spoločnosti po r. 1989 je bezprecedentná a sotva opakovateľná. I keď na jej samom začiatku jej masová podpora bola založená na niektorých nových hodnotách, ako sú demokracia, výhody hospodárskeho systému založeného na trhu a pod. nechápal sa dostatočne ich obsah, inštitucionálne predpoklady, proces smerujúci k ich dosiahnutiu, ich dôsledky a pod. Transformácia vo veľmi krátkom čase rozbila staré hodnoty a mechanizmy, kým formovanie nových hodnôt a mechanizmov prebieha pomaly a nie priamočiara. Zvolený scenár transformácie so silnými koristníckymi a neetickými prvkami („peniaze nie sú špinavé“), modelovanie trhového hospodárstva „bez prívlastkov“, konzervatívna úloha existujúcich zložiek občianskej spoločnosti (nereformované odbory, cirkev) sú niektoré z tých faktorov, ktoré formovali slovenskú transformáciu. Na charaktere transformácie sa odrazilo aj to, že na rozdiel od západnej Európy si značná časť intelektuálov osvojila neoliberalnú ideológiu.

Transformačný proces charakterizuje i koncentrácia ekonomickej moci a prerastanie ekonomickej moci do politickej moci. V rôznych fázach transformačného procesu sme boli svedkami, že súkromné podnikateľské záujmy sa uprednostňovali pred verejnými záujmami. Doplatil na to o.i. verejný sektor a tí, ktorí sú naň predovšetkým odkázaní. I keď sa podľa TI v začiatkoch tretej fázy o niečo zmiernila korupcia, jej rozsah a formy, častokrát sofistikovanejšie, sú alarmujúce. Podľa TI je CPI SR v r. 2009 56, o 4 miesta nižšie ako je poradie ČR a o 10 v porovnaní s MR. Nedoriešenie financovania politických strán kontroly zostáva zdrojom dnešných a budúcich korupčných afér.

Záverom

Riadenie transformačného procesu v slovenskej spoločnosti bolo sprevádzané mnohými hrubými chybami, ktoré mali za následok zbytočné ekonomické straty ako i zníženie dôvery v transformačný proces. Medzinárodné spoločenstvo bolo rozsahom a hĺbkou transformačných zmien zaskočené a slovenskí „manažéri“ transformácie (nemôžem vynechať celkom ani seba) mnohokrát tápali, alebo boli rukojemníkmi rôznych záujmových skupín a neoliberalnej ideológie voľného trhu.

Transformačný proces vytvoril základy trhového hospodárstva v SR. S jeho podobou nemôžeme byť spokojní. Budúce formovanie slovenského trhového hospodárstva bude závisieť od troch faktorov: od domácej politiky, politiky EÚ a globálnych zmien. Finančná a ekonomická kríza ukázala na previazanosť hospodárstva ako výsledku hospodárskej globalizácie a na nevyhnutnosť lepšie riadiť trh. Uvedomuje si to súčasná vládna administratíva USA ako i mnohé vlády v EÚ.

Dúfajme, že sa ich progresívne názory presadia a pozitívne sa odrazia i na domácom rozhodovaní pri korigovaní negatívnych dôsledkov hospodárskej transformácie a pri príprave a realizácii dvoch ďalších transformácií – na poznatkovú ekonomiku a „nízkouhlíkovú“ ekonomiku („low carbon economy“).